

SAFEVİLERİN GERİLEMESİ VE ISFAHAN'IN DÜŞÜŞÜ

RUDI MATTHEE

VakıfBank Kùltür Yayınları: 0488
Tarih: 0122

SAFEVİLERİN GERİLEMESİ VE İSFAHAN'IN DÜŞÜŞÜ
RUDI MATTHEE

Özgün Adı
Persia in Crisis:
Safavid Decline and the Fall of Isfahan

Türkçesi
Aykut Mustak

Yayın Danışmanı
Ekrem Demirli

Proje Editörü
Dr. Mehmet Yılmaz Akbulut

Kapak Görseli ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Son Okuma
Mehmet Selim Temel

VakıfBank Kùltür Yayınları
İnkılap Mahallesi
Dr. Adnan Büyükdenez Caddesi
No: 7/A1 – Kat 13
34768 Ümraniye / İstanbul
Telefon: 0 216 285 9571
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2026
© Rudi Matthee, 2012.

ISBN 978-625-8825-07-7

*Kitabın Türkçe yayın hakları Kalem Telif Hakları
Ajansı aracılığı ile VakıfBank Kùltür Yayınları'na aittir.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak
sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın
hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser
sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.*

*This translation of Persia in Crisis: Safavid Decline
and the Fall of Isfahan, First Edition is published by
arrangement with Bloomsbury Publishing Inc.*

Baskı
Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere, Avcılar / İstanbul
Tel: 0 212 412 1700
www.mega.com.tr – info@mega.com.tr
Sertifika No: 44452

1. Baskı: Ağustos 2026

SAFEVİLERİN GERİLEMESİ VE ISFAHAN'IN DÜŞÜŞÜ

RUDI MATTHEE

TÜRKÇESİ
AYKUT MUSTAK

RUDI MATTHEE

University of Delaware'da John and Dorothy Munroe Distinguished Professor of History unvanıyla görev yapmakta ve Orta Doğu tarihi dersleri vermektedir. Araştırmaları özellikle erken modern İran, Safeviler ve Basra Körfezi tarihi üzerinedir. Safevi İran'ında ticaret, iktisat, siyaset, gündelik hayat ve imparatorluk krizleri üzerine çalışmalarıyla sahanın önde gelen tarihçileri arasında yer alır. Başlıca eserleri arasında *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600–1730* adlı kitabı, Safevi İran'ında ipek ticaretinin kamu maliyesi, dış ticaret ve siyasal yapı ile ilişkisini inceler. *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500–1900* ise İran tarihinde keyif verici maddeler, tüketim kültürü ve toplumsal pratikler üzerine önemli bir çalışmadır. Matthee ayrıca *The Safavid World* başlıklı derlemenin editörüdür. Safevi ve Kaçar İranı üzerine çok sayıda makale yayımlamıştır. Association for the Study of Persianate Societies'in başkanlığını yürütmüş, çeşitli uluslararası kitap ödülleri kazanmıştır.

AYKUT MUSTAK

1980'de İzmir'de doğdu. Bilgi Üniversitesinde sosyoloji, Boğaziçi ve Sabancı üniversitelerinde tarih okudu. Hâlen serbest çevirmen olarak çalışmakta. İngilizce ve Fransızcadan sosyal ve beşerî bilim metinleri çeviriyor.

Fariba'ya

İÇİNDEKİLER

Haritalar ve Görseller	9
Çeviriyazım Üzerine Not	11
Teşekkür	13
Önsöz	15
Türkçe Basıma Önsöz	19
Giriş	25

BİRİNCİ BÖLÜM

Örüntü: Safevilerin Geç Döneminde İran	43
--	----

İKİNCİ BÖLÜM

Safevi Sarayında Siyaset: Şahlar ve Başvezirler, 1629-1666	73
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Safevi Siyaseti: Şahlar, Başvezirler ve Harem Ağaları, 1666-1699	101
--	-----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Para Politikası ve Ortadan Kalkan Darphaneler, 1600-1700	123
--	-----

BEŞİNCİ BÖLÜM

Sürekli Savaştan Kalıcı Barışa: 17. Yüzyılda Safevi Askeri Politikası	159
---	-----

ALTINCI BÖLÜM

Gevşeyen İrtibat: Merkez ve Taşra, 1600-1700	189
--	-----

YEDİNCİ BÖLÜM

Geç Dönem Safevi İran'ında Din: Şii Mollalar ve Azınlıklar	235
--	-----

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İstikrardan Kargaşaya: Son Yıllar, 1700-22	259
--	-----

Sonuç	309
-------	-----

Sözlükçe	323
----------	-----

Kaynakça	325
----------	-----

Dizin	361
-------	-----

HARİTALAR VE GÖRSELLER

HARİTALAR

Harita 1. Safeviler ve çevresindeki dünya	40
Harita 2. Safevi darphanelerinin konumları 907-995 / 1501-1587	130
Harita 3. Safevi darphanelerinin konumları 995-1052 / 1587-1642	132
Harita 4. Safevi darphanelerinin konumları 1052-1105 / 1642-1694	144
Harita 5. Safevilerin geç döneminde İran: taşrada aşiret baskısı	288

GÖRSELLER

Görsel 1. Isfahan görünümü, 1703, Cornelis de Bruyn, <i>Reizen over Moskovie, door Persie en Indie</i> , 2. basım, 1714.	224
Görsel 2. Şah Meydanı, Isfahan, 1703, Cornelis de Bruyn, <i>Reizen over Moskovie, door Persie en Indie</i> , 2. basım, 1714.	225
Görsel 3. Isfahan darphanesi, Ambrosio Bembo, “Viaggio e giornale per parte dell’Asia di quattro anni incirc fatto da me Ambrosio Bembo Nob. Veneto.” (Minnesota Üniversitesi, James Ford Bell Kütüphanesi izniyle)	226
Görsel 4. Sadabad görünümü, 1703, Cornelis de Bruyn, <i>Reizen over Moskovie, door Persie en Indie</i> , 2. basım, 1714.	227
Görsel 5. Şamahı görünümü, 1702, Cornelis de Bruyn, <i>Reizen over Moskovie, door Persie en Indie</i> , 2. basım, 1714.	228
Görsel 6. Lar görünümü, 1704, Cornelis de Bruyn, <i>Reizen over Moskovie, door Persie en Indie</i> , 2. basım, 1714.	229
Görsel 7. Başvezir Halife Sultan, Muin Musavvir fırçasından, 1650 civarı, kâğıt üzerine mat suluboya, mürekkep ve altın uygulama. (Washington, DC, Smithsonian Enstitüsü, Arthur M. Sackler Galerisi izniyle, Sanat ve Tarih Koleksiyonu’ndan ödünç, LTS1995.2.88)	230
Görsel 10. Başvezir Şahkulu Han, Hacı Muhammed fırçasından, 1696, kâğıt üzerine mat suluboya, mürekkep ve altın uygulama. (Washington, DC, Smithsonian Enstitüsü, Arthur M. Sackler Galerisi izniyle, Sanat ve Tarih Koleksiyonu’ndan ödünç, LTS1995.2.182)	231

- Görsel 9.** Şah Süleyman, 1680 civarı, kâğıt üzerine mat suluboya. (Washington, DC, Smithsonian Enstitüsü, Arthur M. Sackler Galerisi izniyle, Sanat ve Tarih Koleksiyonu'ndan ödünç, LTS2003.1.6) 232
- Görsel 10.** Kandahar'da Safevilerin teslim oluşu, 1640 civarı. (Art Resource, NY / Réunion des Musées Nationaux; Paris, Guimet Müzesi izniyle) 233
- Görsel 11.** Şah Sultan Hüseyin, 1703, Cornelis de Bruyn, *Reizen over Moskovie, door Persie en Indie*, 2. basım, 1714. 234

ÇEVİRİYAZIM ÜZERİNE NOT

Bu kitapta Arapça, Farsça ve Rusça ibarelerin çeviriyazımı için özel imler kullanmaksızın ABD Kongre Kütüphanesi standardı esas alınmıştır. İstisnalar, Herat, Tahran ve Erivan gibi Latin alfabesi dışındaki yer adları ile, sonundaki “h” harfi yazılmadan kullanılan cizye ve şariat gibi terimler ve bey, beylerbeyi (beglerbeg) ve Şahseven gibi aslen Türkçe bazı kelimelerdir. Metindeki tarihler, genel olarak miladi takvime göre verilmiştir; ancak İslami ay takvimi veya İran güneş takvimine göre tarihlendirme gerektiren durumlarda bu takvimler kullanılmıştır.

KISALTMALAR

AAE	Archives des Affaires Etrangères / Dışışleri Arşivi, Paris
AME	Archives des Missions Etrangères / Dış Misyonlar Arşivi, Paris
ARSI	Archivum Romanum Societatis Iesu / İsa Cemiyeti [Cizvit] Arşivi, Roma
BA	Biblioteca da Ajuda / Ajuda Kütüphanesi, Lizbon
BN	Bibliothèque Nationale / Fransız Ulusal Kütüphanesi, Paris
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i> / Şarkiyat ve Afrika Çalışmaları Enstitüsü Bülteni
CA	Carmelite Archives / Karmelit Arşivi, Roma
CHI	<i>The Cambridge History of Iran</i> / Cambridge İran Tarihi
Eİ ²	<i>The Encyclopædia of Islam</i> , 2nd edition / İslam Ansiklopedisi, 2. basım
Eİr.	<i>Encyclopædia Iranica</i> / İran Ansiklopedisi
HHSt	Haus-, Hof- und Staatsarchiv / Meclis, Saray ve Devlet Arşivi, Viyana
IJMES	<i>International Journal of Middle East Studies</i> / Uluslararası Orta Doğu Çalışmaları Dergisi
IOR	India Office Records, British Library / Hindistan Bakanlığı/Dairesi Kayıtları, Britanya Ulusal Kütüphanesi, Londra

- IS** *Iranian Studies / İran Çalışmaları Dergisi*
- JESHO** *Journal of the Economic and Social History of the Orient /
Şark Ekonomik ve Toplumsal Tarih Dergisi*
- NA** *Nationaal Archief / Hollanda Ulusal Arşivi, Lahey*
- PF** *Propaganda Fide Archives / İnanç Yayma İşleri Arşivi, Roma*
- St.Ir.** *Studia Iranica / İran Çalışmaları Dergisi*
- ZDMG** *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft /
Alman Şark Cemiyeti Dergisi*

TEŞEKKÜR

Bu kitap, başlangıcı neredeyse kırk yıl öncesine, fazlasıyla ihmal edilmiş Şah Süleyman devrini tez konusu olarak seçtiğim ana giden, uzun bir araştırma ve değerlendirmeye sürecinin sonucudur. Kitabın ele aldığı soruların bazıları, tezim için çalışırken karşılaştıklarımın aynısı. Burada sunulan çözümleme ve cevapların, bunca zamanda kaydetmiş olduğum entelektüel ilerlemeyi gösterdiğini ancak umut edebilirim.

Entelektüel gelişimimde bana yol gösterip savlarımı sağlamlaştırmam için beni teşvik ederek bu çalışmayı iyileştirmemde yardımcı dokunan birçok dost ve meslektaşına olan borcumu anmaktan pek memnunum. Her zaman olduğu gibi ilk şükran ifadelerimi, bizlere karşılaştırmalı tarihin önemini ve fikirleri açık ve anlaşılır dile getirme ilkesini hatırlatırken, ağırladığı entelektüel çevre çerçevesinde sakın desteğiyle aziz akıl hocası Nikki Keddie'ye sunacağım.

Taslak metni bütünüyle veya kısmen inceleyen çeşitli meslektaşlara müteşekkirim. Söylemeye gerek bile yok, geride kalan eksiklikler ve hataların hiçbirinin sorumluluğu onların değil, tümü yalnız benim üzerime. Merhum Michael Axworthy provadan önceki son taslağı büyük bir dikkatle okuyup yerinde yorum ve önerileriyle metni fazlasıyla geliştirdi. Kitabın farklı kısımlarını okuyan veya tekil bölümlere yorum yapan Saïd Amir Arjomand, Jeremy Black, Stephen Dale, Willem Floor, Vazken Ghougassian, Hirotake Maeda, Vera Moreen, Monica Ringer, Giorgio Rota ve Devin Stewart'a minnettarım. Ayrıca, kaynak materyal sağladıkları için Giorgio Rota ve Hasan Zandieh'ye, görsellere erişim için yardım eden Massumeh Farhad ve Farhad Hakimzadeh'ye, ana haritayı çizen Anandaroop Roy'a ve darphane haritalarını çizmeme yardım eden Stephen Album ve Angie Hoseth'e teşekkür etmek istiyorum. Destek ve yüreklendirmeleriyle birlikte, genel olarak huzurlu ve entelektüel açıdan canlı bir ortam yaratmaya yardımları için, otuz yıldır akademik evim olan Delaware Üniversitesi'ndeki meslektaşlarım ve ofis ekibine özel bir minnet borcum var. Yayına hazırlık ve basımı, pratiklik ve özenle yürüten Elizabeth Stone ve I.B. Tauris yayınevinden Joanna Godfrey'ye teşekkür ederim.

Ayrıca yıllar boyunca ziyaret etmiş bulunduğum muhtelif arşiv ve kütüphanelerdeki iş bilir ve yardımsever çalışanlara minnetimi ifade etmek istiyorum. Bunlar arasında Lahey'deki Hollanda Ulusal Arşivi, Londra'da Hindistan Bakan-

lığı/Dairesi Kütüphanesi, Paris'te Ulusal Kütüphane ve Dış Misyollar Arşivi, Lizbon'da Ajuda Kütüphanesi ve Roma'da Cizvit Arşivi de var.

Bu kitabın yazımına sarf edilen sürede oğullarım Max ve Theo yalnız okuma tutkularıyla değil, yaşama sevinçleri ve matraklıklarıyla da bana, akıllarına gelip geleceğinden çok daha fazla şevk verdiler. Teşekkürün kocamanı tanıdığım en duyarlı insan Fariba Amini'ye. Geçmiş insanın aklını alsa dahi zaman zaman o da bana gününde yaşamının önemini hatırlatıyor. Özel olarak İran tarihinin de gösterdiği üzere, buna yanıtım hep, geçmiş olmadan bugüne gelinmeyeceği. Diğer yandan Fariba'yla bugün hayat safi neşe, ben de bu kitabı ona adıyorum.

ÖNSÖZ

Bu kitap, çoğu İranlının ve hatırı sayılır araştırmacının ülkenin tarihinde yalnızca hayati bir evre değil aynı zamanda şanlı devirlerinden saydığı bir dönemin İran'ını tartışmalı gerileme meselesi bakımından ele alıyor. Milliyetçi anlatıya göre Safeviler Moğollardan sonra İran'ı bütünleşik tek bir toprak parçası kılan ilk hanedandı. Bunu ülkelerine, örtüşen bölgesel ve dinî sınırların biçtiği, günümüze kadar gelen ayrı bir kimlik kazandırarak sağladılar. Gün döndü, İran kültürde öncü mamur bir belde, denizaşırı ticaret ve diplomasi aracılığıyla küreselleşen dünyaya açılan, yüzü dışa dönük, hayatiyetle dolu bir millet oldu. Bu tretimanda başrol, Rönesans hükümdarı rolüne soyunan hem metanet hem ferasette çağdaşı Avrupa hükümdarlarının başlıcalarının dengi “Büyük” Şah Abbas'ın. Safevi hükümdarlarının bu en yaman şahsiyeti, İran diyarını “baştan zapt ederek” ülkesini sağlam bir askerî ve idari temele oturttu, yeni bir askerî-yönetici seçkinler kadrosuyla başına buyruk aşiretleri ikinci plana itti, ülkenin merkezinde bulunan yeni başkenti Isfahan'a yepyeni ticari ve idari merkezler kurdu. Çabalarının çıktısı, ileriye bakan bir liderlikle merkezî denetim, şahın Isfahan nahiyesi olarak imar ettiği Yeni Culfa'dan, buraya yerleştirilen Ermeni tüccarların şah himayesinde İngiltere'den Filipinler'e ticaretleriyle meşgul olduğu, Avrupa ve Asya'nın köşe bucak saraylarına varıncaya elçilerin gittiği bir ticaret ve diplomasi üssü oldu.¹ Seyrine baktığımız resim böyle: gün aldıkça daha da göz alan, hakani azametle adaletin harmanlandığı ve nihayetinde dönüşüm iddiası barındıran bir resim.

Dönüşüm, bittabî, hiç gerçekleşmedi. Aslına bakılırsa, Asya'nın büyük kısmı gibi, İran ve Batı Avrupa, tam da 16. yüzyıldan 18. yüzyıla, Rönesans'ın olgunluk devrinden Aydınlanma ve Sanayi Devrimi'nin başlangıcına uzanan bu dönemde hayli farklı güzergâhlara doğru yola koyuldular. Avrupalı bilginler insan yaşamı ve topluma dair temel sorular karşısında sırf *İncil* ve naklî hakikate dayalı bir bilgi çerçevesinden derece derece uzaklaşıp daha deneye dayalı, açık uçlu bir yaklaşımı benimsediler. Düşüncenin ve coğrafi ufukların genişlediği bir ortamda mesai yapan İngiliz ve Fransız siyaset düşünürleri, hesap verebilir yönetim ve halk egemenliği çağrısında bulunan, bireysel çıkar ve kamu yararının aynı kantara gelebileceğini

1. Bu dönemde Culfa Ermenilerinin coğrafi erimi için bkz. Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*.

duyuran taze düşünceler dile getirdiler. Bilimi meslekler ve zanaatların hizmetine koşan araştırmacılar, girişimcilerin yeni ele giren, engin “yararlı” bilgiler havuzundan nasiplenmesini sağlayarak devletle özel girişim paslaşmasına önayak oldular ki bu paslaşmanın doğal kaynakları zaptı kısa sürede, tahmin ve tahayyül edilenin de ötesinde olacaktı. Tüm bunlar ve savaş teknolojisindeki büyük ilerleme Kuzeybatı Avrupa uluslarına askerî, iktisadi, ama hepsinden öte uygulamalı bilgiler açısından müthiş bir genişleme olanağı sağladı. Safevi sarayının görkemi, İsfahan’ın anıtsal mimarisi ve ülkenin ulaşım güvenliği 17. yüzyıl ortalarında Avrupalı gezginlerin gözlerini alırken, Avrupa’nın somut iktisadi gücü, örgütlenme becerisi ve dünyayı bilişsel kavrayışı İran ve diğer ulusları geride bırakmıştı.²

İran’ın bahtındaki belirsizlik, 1722’de İsfahan’ın düşüşü ve ülkenin başta cebbar Nadir Şah olmak üzere aşiret cihangirlerinin ellerinde ufalanmasıyla apan-sız sönümlendi. Meydana gelen anarşi bir yüzyıla yakın sürecek ve modern çağa varan sonuçlarıyla gelişim bakımından İran’ı kentli Rusya, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun merkez topraklarının gerisinde bırakacaktı. 1722’den sonra artık karanlık ve tehlikeli bir diyar olarak bakılan İran’dan Avrupalıların ayağı ke-sildi. 19. yüzyıl başında geri döndüklerindeyse efsanevi Sufi diyarının görkemine tanıklık etmek için boşa baktılar. Şimdi karşılarında olan şey ise Batı vesayetine muhtaç görünen, darda ve cahil insanların yaşadığı harap şehirleriyle çaptan düş-müş, geri kalmış bir ülke oldu.

Bu çaptan düşüş oldum olası İranlıların garibine gitmiştir. Büyük bir me-deniyetin mağrur vârisleri, zengin maddi kaynaklar ve muhteşem bir kültürle do-nanmış bir ülkenin sakinleri olarak benlik algılarıyla, bu iki yüzyılda emperyalist dahle açık, hızla ıssızlaşan toprakların gerçekliği arasındaki uçuruma istikamet vermek pek çetin çıktı. Yanıt arayışı içinde, genelde dış güçlere yöneldiler. “Suçu” başkalarına yansıtıp ikinci sınıf devlet konumuna düşüşü, edna Afganlardan çok, ciddiye aldıkları, kıskançlık, gıpta ve hınç uyandıran, açgözlü ve güç tutkunu ya-bancılarının oyunlarına atfettiler: önce Basra Körfezi’ndeki üsleri Hürmüz’den İran diyarını zora koşan Portekizliler; ülkenin zengin doğal kaynaklarını sömürmeye kararlı Felemenk; ve nihayetinde, ülkenin dirliğini soyarken birliğini boğmakta ka-rar kılmış İngilizler.

Algiyla gerçeklik arasındaki derin ayrıma, İranlıları uzağı seçemeyen bir or-tak belleğe yaslanmakla suçlamak için değil, okura bu kitabın kimi varsayımlarını açıklamak için dikkat çekiyorum. İlkın, eğer Safevi yönetimi çözülmeseydi İran’ın istikbali olageldiğinden bambaşka bir yol tutmuş olmayacaktı. Burada bir kesinti yok. Safevileri İran tarihinin önemli bir menzili saymak, hükümranlıklarını anlı

2. Erken modern dönemde Avrupa’ya karşı Orta Doğu’nun gelişimindeki gecikmeyi hukuki ve ku-rumsal farklılıklarda temellendiren esash, yeni bir çalışma için bkz. Kuran, *The Long Divergence*.